

BALKANSKI VLASI/AROMANI/CINCARI
Teze za nešto drugačije čitanje balkanske i srpske istorije i kulture

Miroslav Ružica

Sociološki Pregled, Vol.XLVI, No.3-4, 2012, st.1018-1045
Posebno izdanje

U istoriji Balkana, više nego bilo gde drugde na našem kontinentu, mnogo više činjenica su u službi objašnjavanja prošlosti, a daleko manje onih koje prošlost proučavaju da bi objasnile sadašnjost.

Teodor Kapidan, 1936

UVOD

Kolaps komunizma u 1989, a posebno EU programi ljudskih i manjinskih prava su nedavno otvorili 'vlaško pitanje' na Balkanu. Izveštaj o Aromanima (ADOC 7728) Evropskog Saveta i Preporuka 1333 postali su okvir za Vlahe/Aromane širom regiona, ali i u dijaspori, da započnu zagovaranje njihovih etničkih, kulturnih i jezičkih identiteta i prava. Novo pojavljivanje Vlaha/Aromana otvorilo je neke stare, ali donelo i nove kontroverze. Znatno broj njihovih lidera u Srbiji, Makedoniji, Bugarskoj i Albaniji zagovara da su Vlasi/Aromani u stvari Rumuni i da je Rumunija njihova zemlja-matica. Suprotan stav dolazi iz Grčke u kojoj se tvrdi da su Vlasi/Aromani u stvari Grci, a njihova kultura grčka. Obe zemlje imaju svoje interpretacije o poreklu i istoriji Vlaha/Aromana, ali i izlažu raznovrsnim pritiscima balkanske Vlahe da prihvate ponudjene identitete, kao i političku patronažu. Samo manjina među Vlasima na Balkanu i u dijaspori insistira na vlastitom i posebnom identitetu (Vidi Belešku 1).

Nedavni sukobi na tlu bivše Jugoslavije obnovili su neka stara suprotstavljanja. Delovi hrvatske historiografije i dalje smatraju da su Srbi iz Hrvatske (i Bosne) poglavito vlašskog porekla, tj. potomci onih koji su bežali pred ili koje su naseljavani od strane Otomanske imperije (Mirdita, 2009: 159-164). U srpskoj historiografiji i dalje su prisutni oni koji Vlahe vide u ključu posebnog profesionalnog statusa: transhumant stočari koji su u Nemanjičkoj državi ili tokom Otomanske vladavine živeli u okvirima specifičnog pravnog i poreskog režima (Čirković, 1997: 178 i 182-3). Ukratko, balkanske historiografije su sve donedavno uskraćivale poseban kulturno-etnički identitet Vlaha, kao što su i ignorisali njihov mogući doprinos u oblikovanju svojih društava. Tu leži i

objašnjenje zašto Vlasi nisu istraživačka tema ili javna agenda. Istorija ovog naroda bez države je tako opskurna, puna predrasuda ili u potpunosti ignorisana.

Svrha ovog priloga je da pokrene raspravu o nekim temama koje se tiču opstajanja i preporoda balkanskih Vlaha/Aromana kao zajedničke evropske kulturne baštine. Njihovo opstajanje je veoma upitno ne samo zbog ubrzane asimilacije, već i zbog mnogih kontroverzi i neslaganja koja se tiču njihovog porekla, drastičnih ekonomskih promena i specifičnih pritisaka zbog nacionalnih politika, ali i rivaliteta balkanskih zemalja. Drugi cilj je ukazivanje da su danas nestali ili potpuno marginalizovani Vlasi/Aromani ključno uticali na migracije i etničku strukturu Balkana i Srbije, ali i na oblikovanje tzv.

1) 'balkanskog patrijahalnog obrasca' i 2) stvaranje balkanske čaršije, posebno beogradske čaršije. I da to treba valorizovati.

KO SU VLASI

Vlasi su potomci latinizovanog, ali starosedelačkog balkanskog stanovništva Rimskog Carstva. Izraz Vlah su stari Germani koristili da označe podanike Rimske Imperije. Ime je kasnije prihvaćeno u Vizantiji, Otomanskom Carstvu, kao i kod Slovena. Tokom vremena reducirano je na ostatke latinizovanog stanovništva Balkana. Pored ovog postoje još na desetine lokalnih imena kojima se naziva ova populacija, a izraz vlah ima različita značenja, često pogrdna, u pojedinim sredinama (Trifon, 2011:14-15). Vlasi sebe, međutim, zovu Armani, Rmani, Rumani –dakle, Romani. Internacionalno se najviše koriste imena Vlasi i Aromani. Aromani su oni koji su oblikovani grčkom kulturom i žive u prostoru severne Grčke, Albanije i Makedonije. Urbani Vlasi iz Makedonije, Srbije i jugo-zapadne Bugarske se nazivaju i Cincari, a oni iz Srbije insistiraju da se isključivo tako zovu. I na kraju, Vlasi koji su nekada živeli u zaledju jadranske obale od Kotora do Velebita nazivani su u venecijanskoj tradiciji Morovlasi ili Morlaci, kao i Nigri Latini - dakle, Crni Vlasi (Praga, 1993:156-7, 200; Jiricek, 1962: 39-41). Alberto Fortis ih je učinio evropskom kulturnom senzacijom u svom putopisu "Putovanje po Dalmaciji" u 1774 (Fortis, 2004: 5-33; Wolf, 2001). To se ime odomaćilo u Veneciji i Italiji, ali ne i kod domaćih Vlaha (Šaric, 2008: 64).

Kada su stari Sloveni počeli migracije ka Balkanu u šestom i sedmom veku, autohtona i pre-rimska, ali latinizovana populacija povukla se u utvrdjene gradove na Jadranu ili pobjegla u lanac dinarskih planina, kao i duboko na jug današnje Grčke, čak do Peloponeza. Razoreni su, međutim, i mnogi gradovi pa su se i urbani Romani osuli na ostrva ili pobjegli u planine. Stara i novopridošla populacija obnovljenih gradova jadranskog (i albanskog) primorja se vremenom asimilovala u Slovene i početkom 16. veka izgubila svoj jezik i identitet (Dubrovnik, primera radi). Drugi Vlasi, oni koji su pobjegli u planine, brzo su pastoralizovali svoj način života sa transhumant stočarstvom kao glavnom ekonomijom, klansko-plemenskom strukturom (katuni) kao ključnom društvenom formom i (kasnije) pravoslavljem kao dominantnom religijom (Kazer, 2002:76-77). U srednjovekovnim dokumentima nazivani su *pastores romanorum* (Praga, 1997: 166). Slično važi i za albansku planinsko-pastoralnu populaciju. Kada su slovenske zajednice počele da grade svoje srednjovekovne države, Vlasi su postepeno

prihvaćeni i tolerisani, ali su nastavili svoju paralelnu pastoralnu egzistenciju, institucionalizovanu putem tzv. ‘vlaških zakona,’ dakle specifičnih pravnih i poreskih režima (Ćirković, 2004: 113-4). Unutar njih postojala je i blaga podela rada na ‘ljude od oružja’ i ‘putnike’ (stočare i karavandžije). Otomanska osvajanja prema zapadu Balkana izazvala su dramatične migracije balkanskih Vlaha (i Slovena) ka Hrvatskoj, Bosni i Ugarskoj (15-17 vek). Osmanlije su počele da koriste ove Vlahe (i Slovene) za vojni transport, ali i kao vojnike (akindžije, armatolozi, vojnuci). Austrija i Venecija delovale su slično i stvorile posebne vojne sastave uz granicu sa Osmanlijama. Prebegli Vlasi/Sloveni činili su jezgro ovih formacija kasnije nazvanih *vojna granica* (Roksandić, 2003: 73-88).

Nacionalne istoriografije o poreklu i identitetu

Postoje mnoge kontroverze i nikad okončana debata oko porekla i identiteta Vlaha, kao i rasprava o njihovim geografskim korenima i migratornim putevima. Pisani i drugi dokumenti su ekstremno retki. Ovi transhumant stočari nisu proizveli bilo kakvu pisanu evidenciju sve do polovine 18-tog veka. Balkanske nacionalne istoriografije su, međjutim, interpretirale vlastite nacionalne povesti pojednostavljeno i romantizovano, u kojima su naracije o Vlasima uvek marginalne, jednostrane ili ih i nije bilo (Mirdita, 2003, 2009, Trifon, 2011, Winniffrith, 1987; Sewandler-Sivers, 2004).

Priča o istoriji svake balkanske nacionalne države podleže sličnom obrascu. Dakle, nacija A živi u izvesnom području od pamtiveka ili je došla u tu oblast sa jasnim etničkim i kulturnim identitetom (‘primarna akvizicija’); njena nacionalna ili državna teritorija se širila ili smanjivala tokom vremena, ali je njeno jezgro neupitno, a zahtevi za proširenje su samo po sebi razumljivi i ne treba ih posebno dokazivati (Geary, 2007: 22-23; 52-53); strana vladavina mogla je trajati i vekovima, ali nije mogla da promeni osnovna nacionalna obeležja; i na kraju, rivalski etnički ili politički zahtevi drugih nacija sa kojima nacija A živi ili deli prostor i institucionalni poredak, bez utemeljenja su i rutinski se odbijaju. Unutar takvog konceptualnog okvira, naracija da Vlasi (ili bilo koja etnička grupa) mogu biti ili jesu teritorijalni prethodnici ili kulturno, jezički ili politički jednako legitimni, a i često važni činioци u izgradnji identiteta nacije A, takodje se rutinski odbacuju jer su bez osnova. Upravo takav obrazac najvećim delom i objašnjava zašto nema objektivnih i kritičkih interpretacija o prisustvu Vlaha ili njihovom uticaju na istoriju i sadašnjost balkanskih država.

Krajem 20-tog veka, međjutim, nova istraživanja o etničkom poreklu i identitetu na tlu Evrope donela su nove koncepte i evidenciju koji postaju podsticajni okvir da se kritički interpretiraju i etnogeneze balkanskih naroda, uključujući i Vlahe. Ovde ćemo prikazati samo neke od tih ideja. Jedna od njih je pionirski rad Rudi Paul Lindnera o konceptu ranosrednjevekovnog nomadskog plemena “Šta je to bilo nomadsko pleme,” koji može pomoći i za razumevanje balkanskih etnogeneza. John Fine je to sumirao na sledeći način. “Pleme nije bilo etnička grupa, već sastav ili sledbenici vodje. Pleme-u-nastanku bi se obično nazivalo po imenu klana kome pripada vodja. Tako su Skiti, Sarmati, Huni, Avari i drugi bili sastavljeni od grupa konjanika-ratnika koje su poticale iz mnogih

jezičkih grupa –Iranci, Turci, Huni- koji su kolektivno nosili ime dominantne grupe u datom trenutku (Lindner, 1981, Fine, 2006: 25).”

U takvom ključu izgleda treba čitati i nastanak mnogih evropljana, ali je isto tako verovatno da su se i *originalni* Bugari, Hrvati, Srbi i drugi pojavili u istoriji kao (malobrojne i) izmešane družine nomadskih ratnika u traganju za novim pašnjacima i pljačkom ili čak bežeći od sličnih ali moćnijih stepskih nomada i njihovih konfederacija (Goldstein, 2003: 36, 41, Heather, 2009: 405-6, Geary, 2007:210-212). Kao stočari-ratnici-konjanici, nametnuli su se lokalnom stanovništvu, uspostavili svoje proto-države, dugo bili vojno-upravna elita odvojena jezikom i načinom života od masa kojima vladaju, i u trajnu baštinu ostavili svoja imena. Balkanska istorija između 200 i 1000 godine nove ere snažno je oblikovana serijama invazija mnogobrojnih centralno-azijskih nomadskih plemena koji su koristili osu istok-zapad za svoja kretanja (McNeal and McNeal, 2003: 100-103). Goti, Huni, Langobardi, Avari, Bugari, Kumani, Pečenozi i drugi su u talasima dolazili u prostor omeđen Karpatima i Dunavom, zatim prelazili Dunav i ugrožavali Rim i njegovog naslednika Vizantiju, ali i asimilacijom ili daljim migriranjem gubili svoju individualnost. Po zapažanju Neagu Djuvara, nigde u antičkim provincijama Rimske imperije nisu autohtoni formirali svoju državu, već su to činili Franci, Langobardi, Vandali i drugi. Migracija ratara Slovena bila je specifična: masovna, spora, decentralizovana i trajna po posledicama. Avarsko carstvo ih je uključilo u svoj vojni i civilni poredak i uvelo u istoriju, tako što je na rubovima carstva omogućilo stvaranje prvih slovenskih proto-država, i raspršilo ih po Balkanu i usmerilo protivu Vizantije. Ukratko, Sloveni su postali Sloveni dolaskom na granice Carstva - dakle, nastali su u suočavanju sa Carstvom, objašnjava Florian Curta.

Isti koncept se može primeniti i za same Vlahe. Oni takodje jesu ili su izvorno verovatno bili mešavina različitih autohtonih plemena i starih Rimljana, tj. njihovih vojnika, raspršeni po prostoru Balkana. U nekim područjima uspeali su da održe svoj jezik i kulturu; u drugim oblastima bili su asimilovani i izgubili maternji jezik. Ali su kao transhumant stočari (tj. polu-nomadi koji su neprestano u pokretu između letnjih i zimskih pašnjaka) dugo očuvavali neke bazične crte stočarskog klana, dakle zajednice koju čine više složenih ili proširenih porodica. Reč *katun* je verovatno staro-albanska a značila je *šator* ili *zaklon*, tako da pored socijalne organizacije života označava i privremena planinska i letnja naselja (Botica, 2005: 38-40). Ukratko, živeli su u katunima koji su bili visoko u planinama, stalno se penjući uz planinu zbog letnjih pašnjaka i ujesen silazeći u traženju zimske ispaše, kao i tragajući za izgledima za pljačku.

Kao što je dobro poznato, ključni elemenat ekonomije ovih specifičnih polu-nomada, pored stočarstva i karavanskog transporta, bila je i pljačka. Specijalisti to nazivaju stalni ‘mali rat,’ dakle sukobi oko pašnjaka, pojila, uzajamna kradja stoke ili hajdučija, ali i otimačina dobara od seljaka, karavana i urbanih središta. U Grčkoj i Srbiji *hajduci* su u narodnoj poeziji opisivani kao junaci i borci za *narodnu stvar*. Klod Ferifel je u analizi grčke narodne poezije zaključio da su hajduci u prvim verzijama prikazani negativno, a da junaci postaju mnogo kasnije. Ukazuje i na zategnute odnose seljaka i njihovih zastitnika-hajduka. Tako izgleda da su većina pesama o hajducima-junacima ispevane (i zapisane) naknadno (Šaric, 2008: 81-2, Trifon, 2011: 20; Zundhausen, 2009: 60-67).

Nudeći dobre izgleda za nove pašnjake i pljačku, ali i zbog svog 'vlaškog statusa,' vlaški klanovi su bili atraktivni za mnoge proto-Srbe, Hrvate, Crnogorce, Bugare i posebno proto-Albance da im se pridruže, ali vremenom bivalo je i obrnuto. Albanski stočarski klanovi uživali su takodje *vlaški status* i migrirali u pravcu Hercegovine i primorja tokom 12. i 13. veka (Mulic, :111-113). Nije iznenadjenje da neki (vlaški,) crnogorski i albanski klanovi dele zajedničke pretke, tako da neki govore i o pred-osmanskoj vlaško-albanskoj, kao i vlaško-albansko-slovenskoj simbiozi u prostoru izmedju Skadra, Dubrovnika i Prizrena. Hercegovačka i crnogorska plemena i bratstva su oblikovana ovim latinizovanim polu-nomadima, ali i njihovom vlastitom i konačnom slavizacijom. Ozbiljnije istraživanje o klanu Paštrovića, o starijoj prošlosti poljičke republike kod Splita ili hercegovačkim stočarima, populaciji sinjske krajine, Bunjevcima u Vojvodini ili stočarima na Velebitu u 19 veku sigurno bi otkrilo bar delom vlaško poreklo.

Važno je naglasiti da su vlaške migracije i ratnopljačkaški pohodi, kao i tradicionalna hajdučija, oblikovali etnografsku (i jezičku/novo štokavština) strukturu i kulturu centralnog Balkana, posebno dinarskog bazena. Ove stočare-ratnike koristili su Vizantija, Nemanjićka Srbija, a posebno Osmanlije da štite nove granice, karavanske puteve, mostove ili klance; bili su i ključne udarne snage ili od države podržani jurišnici (akindžije) koji seju strah i paniku u ključu 'spaljena zemlja.' Austrija i Venecija koristili su Vlahe (stradiotti) na isti način (Roksandić, 2003: 103, 117-121; Hrabar, 1996: 56-57). Ali i ovi novovekovni 'Vlasi' mogli su biti skupine koje govore staro-balkanski vulgarni latinski, ali i slovenskog i albanskog jezika ili najčešće biti bi-lingvalni. Znatan deo bežao je pred nastupajućim Turcima, ali su većinu pomenute imperije, a posebno Osmanlije, preseljavali širom balkanskog prostora, regulisali njihov status i inkorporirali ih u specifičan vojni a kasnije i institucionalni poredak od 16-tog do 18-tog veka. To je značilo početak kraja za većinu centralno-balkanskih Vlaha, njihovog jezika i identiteta. Neki su, medjutim, preživeli. Oni nestali, ostavili su svoj specifični trag.

OBNOVA, OSPORAVANJA I IZGLEDI

Vekovi su, naravno, radikalno promenili njihovu privredu i socijalnu organizaciju, kao što su i drastično reducirali njihove enklave ili ono što bi se moglo nazvati *vlaški arhipelag*- dakle male zajednice raštrkane po velikom prostoru Balkana. Kako zbog ubrzane asimilacije, kao i kulturne i političke marginalizacije, ali i vidljive socijalne mimikrije Vlaha, nema pouzdanih statistika o njihovoj brojnosti na Balkanu. Same vlaške zajednice procenjuju da ih u Bugarskoj ima 86,000, u Srbiji 200, 000 i 186, 000 u Makedoniji, ali čak 0.7 miliona u Albaniji i 1.6 miliona u Grčkoj. Ovi brojevi su preterivanja, naravno. Ali to isto važi i za zvanične statistike koje iskazuju izmedju 10,000 i 40,000 Vlaha u pojedinim balkanskim zemljama. Ali pokret obnove odnedavno donosi novu evidenciju ili nove i uvećane procene u kontekstu samo-identifikacije vlaških zajednica. Najbolji primer za ovo je Albanija u kojoj je broj Vlaha od samo nekoliko hiljada za manje od jedne dekade *porastao* na (poluzvaničnih) 200,000. Ovde ne navodimo izvore informacija jer ih smatramo samo orijentacionim i nepouzdanim.

Kao što je već rečeno, kolaps komunizma i EU politika manjinskih prava, otvorili su ponovo 'vlaško pitanje' na Balkanu. Fokus je na korišćenju vlastitog jezika u javnoj komunikaciji, kao i njegovom razvoju, zatim o obrazovanju i verskoj službi, kao i o pravu na kulturnu autonomiju. U tom kontekstu, za svaku kulturno-etničku manjinu da bi se održala i napredovala izgleda da je najbolji društveno-institucionalni okvir kosmopolitsko i višejezičko okruženje složenih država, kao što su bili Otomansko i Austrijsko carstvo. Kreacija nacionalnih država na Balkanu tokom 19. i 20. veka je fragmentisala i ugrozila vlašku drevnu polunomadsku ekonomiju stvaranjem državnih granica. Dolazi i do nacionalizacije pašnjaka, naročito posle Prvog svetskog rata, a to navodi mnoge Vlahu na migracije. Ove nove države su zatim standardizovale vlastite jezike i kulture izgradnjom obrazovnih mreža, masovnim medijima, obaveznom vojnom službom i drugim merama. Njihov stalni i rastući nacionalizam u formuli država-nacija-teritorija, kao i uzajamne napetosti i sukobi, izložili su vlaške zajednica dodatnim asimilacionim pritiscima. Ekonomska modernizacija promenila je njihove ekonomije i naseobine, dok su komunistički režimi paralisali njihovo samo-organizovanje. Drugim rečima, nedavno započet pokret obnove verovatno je došao suviše kasno. Asimilacija je veoma odmakla, zemlje u kojima žive su indiferentne ili čak netrpeljive, 'rumunsko-grčka polarizacija' postaje veoma kontra-produktivna, ali su i unutrašnji kapaciteti vlaške lokalne i regionalne elite izgleda veoma slabi. Spoljni pritisci i uticaji ostaju snažni, pa skoro u potpunosti dominiraju *vlaškom agendom*. O tome u sledeće dva poglavlja.

Da li je Rumunija zemlja-matica za sve Vlahu

Za uspeh mogućeg vlašskog preporoda važno je razumeti šire balkansko okruženje, kao i kontekst u ključu tzv. rumunsko-grčke polarizacije. Ova polarizacija ograničava moguću obnovu Vlahu tako što ih fragmentuje i izlaže snažnim pritiscima. Ključna tema postaje status Vlahu kao nacionalne manjine, koji se specifično definiše i zagovara od strane Grčke i Rumunije. Ukratko, Vlasima se nude opcije da budu Rumuni ili Grci. Prihvatanje takvog *izbora* implicira dalekosežne posledice za budućnost Vlahu –dakle njihovo nestajanje. Ali i jedan drugi problem je od skoro podjednake važnosti: kako sačuvati bar osnovne elemente vlašskog identiteta kao što su jezik, kulturna baština, verska praksa, zatim elemente njihove drevne ekonomije, kao i neke njihove tradicionalne naseobine ili specifičnu i simboličnu infrastrukturu ('Dan Aromana,' festivale, literature).

Kao što smo već naveli, deo Vlahu/Aromana u Srbiji, Makedoniji, Albaniji i Bugarskoj zagovara da su Vlasi u stvari Rumuni, da je Rumunija njihova zemlja-matica i da su rumunski jezik i pravopis njihov standard. Manjinski deo istaknutih vodja Vlahu iz Albanije, Makedonije i Srbije (pa i Grčke), iako uvažava zajedničko poreklo jezika, kulture i imena, veruje da Vlasi imaju svoj vlastiti identitet i specifičan jezik koji treba dalje standardizovati, kao i da je njihova kultura takodje specifična a religiozna praksa unikatna.

Teritorija današnje Rumunije bila je kolonizovana i latinizovana od strane Rimske Imperije, koja je tamo vladala približno 150 godina (Tanasoka, 2001: 97-104; Anonimni

autor). Nakon rimskog napuštanja Dakije u trećem veku naše ere, ne postoje pisani ili drugi materijalni dokumenti koji bi potvrdjivali prisustvo Dako-Romana za skoro 1000 godina. Rumunska akademska zajednica pokušava na osnovu arheologije i lingvistike da dokazuje tezu o kontinuitetu Dako-Romanske kulture, ali mađarske, nemačke i grčke akademske zajednice dovode u pitanje ovu tezu. Tek u 12. veku Vlasi se pojavljuju na pozornici balkanske istorije. Na teritoriji današnje Rumunije nešto kasnije formiraju svoje prve kneževine. Nakon Otomanskih osvajanja na Balkanu u 15. veku, njihove dve kneževine očuvavaju svoje polu-autonomije. Jedna od njih se zvala Vlaška. Nakon ujedinjavanja (1859), Rumunija započinje proces standardizacije svog jezika na osnovama latinskog. Ćirilica je još ranije zamenjena latinicom, a staro-slovenski jezik njihove crkve zamenjen je (novim) rumunskim standardom. Nacionalna istorija i kultura su re-dizajnirani kako bi se naznačilo da je zemlja svojevrstni baštinik Rimskog carstva. Time Rumunija počinje da bude atraktivna Vlasima iz regiona kao potencijalna zemljomata. Ovakav stav je službeno podržan intenzivnim aktivnostima u otvaranju rumunskih škola na Balkanu, potpisivanjem međunarodnih sporazuma, omogućavanjem da se verska služba vrši na rumunskom jeziku, kao i obezbeđivanjem stipendija za mlade ili grantovima za studije i istraživanja za vlaške lidere. Sve ovo se naziva ‘rumunska propaganda.’

Problemi koji se radjaju tiču se dileme da li srodan jezik i njegovo poreklo mogu podržati ovakav stav. Iako izgleda da se balkanski Vlasi mogu razumeti kada se služe svojim dijalektima, oni su živeli vekovima potpuno odvojeno. Mnogi su različitog etničkog porekla i pod uticajem drugih dominantnih kultura. Za Vlahe iz Makedonije, Grčke, Albanije i Hrvatske, njihova istorija, lokalni dijalekti i kulturni identiteti su stvarani bez neposrednih kontakata sa *rodjacima* iz Rumunije. Kontroverze se dalje produbljuju sa značenjima i preklapanjima izraza ‘Roman’ i njegovih varijacija, kao što su Rumunija, Rumelia, Romani. Vizantinci su sebe zvali ‘Rimljani,’ Osmanlije su zvale znatne delove svoje evropske teritorije ‘Rumelia’, a novonastala Bugarska počinje svoj život u dve državne tvorevine, od kojih se jedna zvala ‘Istočna Rumelija.’ I na kraju, postoji toliko geografskih toponima na celom prostoru Balkana koji se korene u reci Rim ili Rimsko, mada ni jedan od njih nema veze sa zemljom i narodom Rumunije.

Grčki pristup i interpretacija

Grčki zvanični stav je da nema etničkih ili nacionalnih manjina u ovoj zemlji (osim stranaca). Tako se Vlasi vide kao Grci, mada ovi kao maternji jezik koriste drevni provincijski dijalekt latinskog jezika (Abadzi, 2003). Ovakav neobičan stav brani se i dokazuje u brojnim studijama i dokumentima. Ukratko, tvrdi se da su Vlasi po poreklu Grci, odnosno potomci lokalne (grčke) populacije i vojnika Rimskog carstva koji su bili stacionirani da čuvaju puteve (Via Ignatia) i planinske prolaze u širem području planinskog venca Pindus. S druge strane, izgleda da se rimska ‘Peta Makedonska Legija’ uvek regrutovala u lokalnu u ogromnom prostoru nekadašnje provincije Makedonija, odnosno iz različitih starosedelačkih plemena. Poznato je i da je rimska vojska bila ključni faktor latinizacije lokalnog stanovništva. To se događalo pre kolapsa Zapadnog rimskog carstva u 5. veku. Dobro je, međutim, takodje poznato da je latinski kao zvanični jezik imperije napušten u Vizantiji već početkom 7 veka. I zato je zaista

potrebno čudo da se objasni kako su velike grupe latinskog jezika u današnjoj severnoj Grčkoj preživeli propast Vizantije, dugu vladavinu Osmanlija i dva veka dominacije i isključivosti Grka. Za Grke, to su Grci i to je trajna i široko rasprostranjena interpretacija o Vlasima i njihovom identitetu; regionalno i u širem evropskom okruženju, takva interpretacija se odbacuje.

Ovakva grčka pozicija implicitno postaje konceptualni okvir i za negiranje teze o 'rumunskom kontinuitetu'. Teza o rumunskom kontinuitetu tvrdi da su drevni Dako-Romani (ali koji su istorijski takodje živeli i južno od Dunava, u prostoru današnje Srbije i Bugarske) preci današnjih Rumuna i da oni neprekinuto žive na teritoriji današnje Rumunije, kao i u nekim drugim delovima Balkana. Teza zagovara da su snažni talasi migracija išli mahom od severa ka jugu, dakle od Karpata i Dunava ka Srbiji, Makedoniji, Bugarskoj, Albaniji i Grčkoj. Zato se i lokalni Vlasi širom Balkana vide kao potomci ovih severnih migranata, odnosno da su vidljivo obeleženi njihovim dugotrajnim prisustvom. Oslanjajući se na jezičke, arheološke i istorijske studije, međjutim, madjarski, nemački i grčki istraživači dolaze do sasvim suprotnih zaključaka. Oni sugerisu da je jedva moguće da je rimska provincija Dakija, koja je poslednja osvojena a prva napuštena od strane Rimskog carstva, i uz ogromno prisustvo pridošlih Slovena, posedovala kapacitet da sačuva svoj latinitet i još ga proširi širom Balkana. Ukratko, istraživanja naslućuju da Rumuni možda i nisu direktni potomci latinizovanih Dačana. Nema ni istorijskih izvora o njihovom prisustvu severno ili južno od Dunava nakon što je rimska provincija Dakija evakuirana u trećem veku naše ere. Njihova teza je da su Rumuni u stvari potomci onih koji su kao polunomadski stočari došli s juga Balkana (kao i južno od Dunava, iz današnje Srbije i Bugarske). I dodatno, tvrdi se da su i drevni srednjovekovni latinizovani stanovnici Dakije odavno izumrli. Tako ispada da su Rumuni samo jedna linija drevnih stočarskih migracija centralno-balkanskih Vlaha (Lote, 1980).

BALKANSKI VLASI I AROMANI DANAS

Balkansku vlašku zajednicu danas čine dve osnovne kulturno-etničke grupe. Prva živi u prostoru istočne Srbije i severo-zapadne Bugarske i tradicionalno se nazivaju Vlasi. Druga su Aromani (Cincari) poreklom sa juga Balkana. Nekada brojna grupa centralno-balkanskih Vlaha u širem prostoru dinarskog bazena je nestala asimilacijom ili migracijama. Njihovi tragovi još postoje.

Uz grčko-rumunsku polarizaciju, koja zamagljuje i parališe naracije o poreklu i mogućem preporodu Vlaha, zagovaranje jedinstva Vlaha, ali kroz dve specifične grupe, veliki je izazov, ali to je i naša polazna teza. Na jednoj strani, 'rumunska propaganda' vidi sve balkanske Vlahe kao vlastitu dijasporu, ali i preduzima mnoge praktične mere da se ova interpretacija akciono podupre nakon uspostavljanja Rumunije kao države u 19. veku. Na drugoj strani, Grčka, zemlja sa najvećom vlaškom populacijom ali i kapacitetom za njihovu emancipaciju, onemogućava da ovi slobodno istražuju svoj identitet i koriste i

razvijaju svoj jezik, uključujući jezik verske službe. Ona im istina dopušta grupna i politička prava, ali samo da izraze svoj 'Helenizam.' Ova polarizacija, naravno, ograničava razmenu ideja, komunikaciju i saradnju u postavljanju vlaško/aromanskog problema kao regionalnog (na Balkanu) ili evropskog pitanja (kao zajednička evropska kulturna baština). Vlaške zajednice su tako između čekića i nakovnja. Rumunija još uvek pokušava da se ponaša kao zemlja-matica, a rumunski zvaničnici zastupaju ovakav obrazac u dijalogu sa svojim kolegama u Albaniji i Makedoniji. Lokalni vlaški lideri u ovim zemljama traže sastanke sa rumunskim zvaničnicima i od njih zahtevaju direktnu podršku. I na kraju, brojne stipendije i grantovi se nude za studije, istraživanja, konferencije i publikovanje radova u Rumuniji i regionalno. Postoje i stalni naponi za promociju rumunskog jezika u verske svrhe, a to uključuje i u Rumuniji obrazovane sveštenike. Ne prestaju ni diskretni pokušaji za stvaranje 'vlaške crkve,' ali u sastavu Rumunske Pravoslavne Crkve. Grčka deluje po istom obrascu. Nudi radne dozvole albanskim Vlasima, donira fondove njihovim organizacijama i daje stipendije za studije u Grčkoj. To uključuje i izglede lokalnim istraživačima i lokalnim liderima da učestvuju u rastućem broju projekata. Očekivani rezultat je da su vlaške zajednice u Albaniji i Makedoniji podeljene u pro-Grčke ili pro-rumunske grupe, a samo ograničena manjina pokušava da bude autonomna. Ovakva situacija parališe vlaške zajednice u ovim i drugim zemljama i ograničava ih da načine konsenzus oko identiteta, imena, jezika, tradicija koje treba sačuvati i oživeti, kao i da artikulišu zajedničku regionalnu strategiju koju bi zagovarali interno i internacionalno. Deo ovih kontroverzi vidi se i na primeru Vlaha u istočnoj Srbiji u sledećem poglavlju.

Vlasi istočne Srbije

Vlasi istočne Srbije su etnički, jezički i prostorno srodni Rumunima i žive na teritoriji koju oivičuju Dunav, Morava i Timok. U našoj kulturi i naučnoj zajednici njih zovu Vlasi. Ali kao i drugde na Balkanu i ovi sebe zovu drugačije -Rumani. Njihov znatan deo je autohton u ovom prostoru, a deo je migrirao sa severa iz današnje Rumunije tokom 18. i 19. veka (Zbucnea, 2002: 7-15). Neki naslućuju da je nekadašnja snažna koncentracija Vlaha u ovom prostoru bila brana za širu kooperaciju i razmenu Srbije i Bugarske u kasnom srednjem, ali i ranom novom veku (Trifon, 2011: 103). Niko ne zna koliko tačno Vlaha živi u istočnoj Srbiji, ali procene su da ovde ima oko 60, 000 Vlaha (kao i oko 40,000 Rumuna u Vojvodini). Ovi brojevi se baziraju na poslednjem zvaničnom popisu 2011, ali i ove popise treba čitati sa oprezom. U poslednjih 50 godina broj Vlaha se, naime, u popisima kretao se od 1500 do 102,000. Očito su neki drugi činioци uticali na ove ogromne varijacije. Slično važi i za procene same vlaške zajednice. Varijacije su velike, a broj Vlaha se uvećava i ide i do 200, 000 (Postoje i nepouzdanе procene da u Srbiji živi i oko 10,000 urbanih Cincara). Ovdašnji Vlasi su do nedavno bili polu-nomadski stočari, žive i dalje u kompaktnom području, održavaju svoj *narodni* jezik i tradicionalnu kulturu, mada je proces asimilacije veoma odmakao. Jezik Vlaha istočne Srbije ili preciznije njegove dva narečja su srodni, a jedan sasvim blizak jednom od rumunskih dijalekata. To je, međutim, bio jezik bez pisma. Tek nedavno dolazi do pokušaja njegove standardizacije, ali je i to osporavano u vezi kvaliteta i prihvatljivosti.

Odmah je vidljiva i kontroverza: dve srodne grupe žive u neposrednom susedstvu Rumunije, ali su različite njihove opšte pozicije, kao i kapaciteti da se samo-organizuju. Isto je vidljivo da obe grupe imaju ograničene kontakte, komunikaciju i međusobnu razmenu. Rumuni iz Vojvodine imaju jasan rumunski identitet, jezički standard i svoju mrežu udruženja i ustanova (škole, kulturne centre, medije, kao i političku zastupljenost na lokalnom nivou). Bili su priznati kao nacionalna manjina još daleke 1934 i taj status uživaju i danas. Njihovi rođaci s druge strane Dunava, međutim, nisu imali definisan manjinski status. Nisu imali škola ili obrazovanje na svom *narodnom* jeziku, a srpski je i jezik njihove verske službe. Do raspada Jugoslavije imali su svega nekoliko asocijacija, tako da su započeli svoje samo-organizovanje tek u ranim 1990-tih.

Pominjani Izveštaj Evropskog Saveta uneo je novu energiju i dao okvir za akciju, ali i implicitnu međunarodnu podršku. Odmah nakon promene režima u Srbiji (2000), a na bazi "Deklaracije o novom demokratskom sistemu zaštite i unapredjenje prava manjina u SR Jugoslaviji," Forum za kulturu Vlaha pripremio je brošuru "Vlasi ili Rumuni istočne Srbije i 'vlaško pitanje'" koju je objavio Helsinski odbor za ljudska prava. Njeno jezgro čine zahtevi da Vlasi postanu nacionalna manjina čija je država-matica Rumunija, rumunski jezik njihov standard, kao i da verska služba bude na rumunskom. Oni takodje traže da obrazovanje, mediji, javna komunikacija budu (delom) na rumunskom. Dodatno zahtevaju i kulturnu autonomiju, odnosno da slobodno stvaraju svoje ustanove i programe u kontekstu očuvavanja vlastite kulture (Forum, 2002). Ipak vreme je pokazalo da ove ideje nisu postale zajednička platforma Vlaha. Izgleda da tačke razdora nisu bile samo sujete, rivalitet lidera ili njihove političke ambicije, već dobrim delom razlike u razumevanju vlašskog identiteta i u statusu *vlašskog* jezika. Strane u sporu ukazuju i na političke pritiske ili moguću patronažu koji potiču iz Rumunije, ali i Srbije. Ipak je očito da postoje grupe koje zastupaju ideju specifičnog identiteta i zalažu se za standardizaciju *narodnog jezika*. U tome dobijaju i potporu iz Saveta Evrope nakon 2008 jer se u njegovim dokumentima sada koriste oba izraza za manjinsko stanovništvo istočne Srbije (Rumuni, Vlasi). Tako novi Vlaški Nacionalni Savet, koji bi trebalo da bude njihovo reprezentativno telo, u svojoj 'Platformi Vlaške Zajednice' zagovara poseban identitet i jezik Vlaha, različit od rumunskog, normiranje oba njegova narečja, kao i prihvatanje ćirilice i latinice kao pisma. Zagovara i školovanje na *narodnom jeziku*, vlastite medije i izdavačku delatnosti, rad na rečniku, i predlaže osnivanje kulturnih centara u opštinama u kojima Vlasi žive, izgradnju posebne etno-vlaške kuće, kao i simboličko obeležavanje nekih važnih događaja i ličnosti u istoriji njihove zajednice (Platforma, 2010). U tome su podržani od određenog broja vlaških udruženja i partija (Forum kulture Vlaha, Zajednica Vlaha Srbije, Gergina- udruženje za očuvavanje identiteta, tradicije i kulture Vlaha, Vlaška Demokratska Partija Srbije). Žestoka opozicija, tzv. pro-rumunska, dolazi od Saveza Vlaha Srbije, Ariadna Filum, Društva Rumuna-Vlaha 'Trajan' i Vlaške demokratske partije. Čitanjem medijskog izveštavanja, rastu nedoumice oko čega se spore i razlikuju grupe u sporu. Optužuju jedni druge za iste ili slične stvari, menjaju svoje pozicije i savezništva tokom vremena. Najbolji primer je upravo Forum za kulturu Vlaha. Nedavno reagovanje Rumunije povodom srpske kandidature za EU, kao i užarena reagovanja iz Srbije, ukazuju i na prikrivene faktore uticanja iz obe zemlje. Recimo, najavljeno otvaranje novog rumunskog konzulata u Zaječaru ili vest da Rumunska Pravoslavna Crkva ustanovljava svoju parohiju u Prahovu, dovode do novih polarizacija

unutar i izvan vlaške zajednice. Ne treba, međutim, zaboraviti da se SPC opire upotrebi vlašskog ili rumunskog za lokalne Vlahe, kao da i dalje upotreba zavisi od lokalnih episkopa. Osporavanja i vlašskog i rumunskog identiteta, sa tezom 'Vlasi su Srbi' takodje su utemeljena u tradiciji, inerciji i predrasudama. Prelistavanja web stranica ili desničarskih glasila to lako potvrđuju.

Ako za trenutak zanemarimo etnički ili manjinski status Vlaha, onda kulturno održavanje ove specifične grupe postaje ključno pitanje. Vlasi su starosedeoci, neguju osobenu kulturu u kojoj su njihov *narodni jezik* i religiozna praksa osobeni. Sve do nedavno njihova ključna ekonomija bila je polunomadsko stočarenje i s njim povezana proizvodnja i životni stil. Živeći u kompaktnim ruralnim (i urbanim) prostorima, sačuvali su neke oblike drevne ekonomije, čije su danas funkcije više da integrišu i održavaju zajednicu, nego da imaju ekonomske ciljeve. Mada je zemlja privatna i fragmentisana, tradicija se čuva tako što se drže zajednička stada ovaca ili goveda, kao i grupno napasuje stoka nakon žetve, a nekada kolektivni pašnjaci su vraćeni seoskim zajednicama i mogu ih svi koristiti. Još uvek postoji mnogo pastirskih koliba i čak malih naseobina visoko u planinama koje služe i kao vikendice za vreme sezone paše. Mali grad Zlot je poznat po godišnjem okupljanju zvanom 'Bačijanje u Zlotu.' Ovaj skup u kasno proleće okuplja lokalnu zajednicu za kolektivnu mužu ovaca i krava, obradu mleka i proizvodnju sira. To se događa na obližnjoj planini gde se specijalno gradjene kolibe koriste i održavaju. Njihova raskošna odeca, bogata kuhinja i mnogobrojni folklorni običaji prate sezonske cikluse. Njihova duhovna kultura, posebno kult mrtvih, ugaoni kamen je njihovog religioznog i porodičnog života, i veoma živa u seoskom području.

Aromani (Cincari)

Druga grupa su Aromani. Zovu ih i Cincari, kao i Makedo-Rumuni u Rumuniji. Oni su različitog etničkog porekla i pod direktnim uticajem grčke kulture, jezika i istorije. Danas se koncentrišu na planini Pindus u Tesaliji/Grčkoj, kao i na tromeđji Albanije, Grčke i Makedonije. Tradicionalno su bili transhumant stočari na širokom balkanskom prostoru, migrirajući od juga ka severu i zapadu Balkana. Tokom duge Turske vladavine deo njih se specijalizovao za transport, trgovinu i, uz pljačku-hajdučiju, posebne vojne formacije. Na osnovu ovakve specijalizacije, brojna, moćna i bogata trgovačka klasa stvorena je između 17. i 19. veka (Stoianovich, 1960). Bila je to višejezična klasa, ali su grčki jezik i kultura definisali njihov kulturni i socijalni status. Njihov vlaško/aromanski jezik se održao i postao izvor identiteta, tradicije i socijalne integracije unutar grupe. Njihov ekonomski i kulturni centar tokom 18 veka bio je Moskopolje u današnjoj Albaniji, uz niz manjih gradova u Epiru, današnjoj severnoj Grčkoj i Albaniji. Tu su se vekovima ukrštali putevi međunarodne trgovine, naročito oni koji su vodili od Carigrada i Soluna ka Draču i Veneciji, duž stare rimske Via Ignatia. U jednom kratkom periodu Moskopolje je postao drugi najveći grad imperije polovinom 18-tog veka i centar vlaške kulture, sa svojim školama, crkvama, štamparijama i sl. Lokalne turske paše su ga, međutim, više puta pljačkale i konačno uništile u drugoj polovini 18 veka. Većina lokalnih Vlaha je izbegla i započela migracije ka severu. Osnovani su više polugradskih i gradskih naselja u današnjoj Makedoniji i rodopskim planinama Bugarske, a gradili su ih visoko i skriveno u planinama. Ova naselja i danas postoje, ali su mahom napuštena. Na osnovu

porodičnih tradicija i oralne istorije, pokazuje se da ova naselja postaju važno izvorište identiteta i 'mesta sećanja' za Aromane. Drugim rečima, porodice mogu generacijama živeti u zapadnoj Evropi i SAD, ali Mecovo, Livada, Vlaho-Klisura, Kruševo ili Bitolj ostaju središnjica za kulturno-prostorno utemeljenje, kolektivno pamćenje i identitet. Ali izgleda da su veze izmedju njihovih bližih i daljih zajednica bile uvek slabe.

Izbeglice iz Moskopolja su takodje zasnovale svoje trgovačke kolonije duž obala Dunava i Save, u Beogradu, Zemunu, Novom Sadu, Pančevu, Zagrebu, ali i u Budimpešti, Temišvaru, Bukureštu i Beču (Stoianovich, 1960). Tamo su zatekli mnogobrojne i ranije prispele 'pravoslavne trgovce.' Ovi su kolektivno nazivani 'Grci,' ali su medju njima najbrojniji bili Vlasi i Srbi/Rašani. U kontekstu studije Traiana Stoianovicha, mogli bi ih zvati "balkanska pravoslavna trgovačka klasa." Ova grupa je dominirala u međunarodnoj ali i domaćoj trgovini Osmanskog carstva kada je ovo obuhvatalo Ugarsku, delove Hrvatske i Transilvaniju. I nakon proterivanja Osmanlija iz ovih oblasti (posle 1690), ova grupa dosta dugo čuva svoj monopol u trgovini izmedju Osmanlija i Ugarske. U ovoj grupi treba tražiti začetke srpske buržoazije u Vojvodini i Slavoniji jer se većinski Vlasi i malobrojni Grci vremenom asimiluju u Srbe. Nakon inicijalnog trgovačkog statusa, znatan deo ove grupe okreće se industriji, ali i obrazovanju i novim profesijama (pravnici, lekari, profesori, novinari). Neke od tih grupa postale su kasnije veoma instrumentalne u oslobodilačkim pokretima Grčke, Bugarske, Albanije i Srbije. U nekim balkanskim državama nastanak čarsije, urbane kulture i prve gradske elite vezan je upravo za ove Aromane (Cincare). To izgleda posebno važi za Beograd tokom 19 veka (Popović, 1998).

Aromani/Cincari s juga Balkana su uspeli da se održe i sačuvaju svoj identitet, kulturu i lokalni jezik proizašao iz starog provincijskog latinskog. Tome su očito doprineli njihova koncentracija u malom prostoru ('Pindus kao klevka etnosa'), zatim skrovitost i izolacija u planinskom okruženju, kao i njihovo svesno izbegavanje kontakata sa drugima. Kako zapaža Nikola Trifon: ne može se odoleti a da ne kazemo da su Armani (Aromani, Cincari) preživeli istoriju samo snagom izbegavanja, zaobilaženja, ostajući po strani događaja. Upravo u tome možda leži njihova posebnost (Trifon, 2011: 139). Podržani od vlastite dijaspore sa Zapada, kao i rumunske akademske zajednice, uspevaju da standardizuju svoj jezik i izgrade mreže i udruženja. Znatan deo i dalje nastavlja da živi u odredjenim oblastima i sve do nedavno su delom živeli od stočarstva i negujući svoju specifičnu kulturnu, folklornu, muzičku i religioznu tradiciju. To se tiče, pre svega, planinskog masiva Pindus u Tesaliji, južne Albanije i malih enklava u Makedoniji. Druga polovina dvadesetog veka donosi drastične promene, medjutim. Sezonsko polunomadsko stočarstvo se napušta, poljoprivreda se modernizuje, počinju migracije ka urbanim centrima i u inostranstvo, a proces asimilacije prevladjuje.

Cincari/Aromani u Srbiji su, medjutim, gotovo nestali. Od ključnih aktera u oblikovanju čaršije, urbane kulture i privrede Srbije u 19. veku, postali su malobrojna i marginalna grupa čiji je glavni zadatak vlastito održavanje i mogući preporod. Zvanični popisi pokazuju da se kao Cincari izjašnjava svega nekoliko stotina ljudi, ali njihova zajednica procenjuje da ih može biti i do 10,000, sa potomcima nesigurnog identiteta, naravno. Oživljavanje zajednice počinje 1991 osnivanjem "Srpsko-cincarskog društva – Lunjina."

Ciljevi ‘Lunjine’ su oživljavanje zajednice, okupljanje oko njenih programa, skupljanje arti-fakata o Cincarima, njihovoj istoriji, kulturi, jeziku i folkloru. Organizuju skupove, javna predavanja i izdavanje publikacija, kao i zagovaranje izvesnih aspekata ‘cincarskog pitanja.’ Izgleda da njen site www.scd-lunjina.org postaje glavni instrument delovanja. Na njemu ima vesti iz zajednice, kolekcija muzike i slika, ali i dokumenata, tj. autorskih tekstova na srpskom i engleskom o različitim aspektima istorije i sadašnjosti i njihove zajednice. Ipak i dalje nema sistematske analize o brojnosti i strukturi njihove zajednice, kao i njenim aktivnostima. Zato smo odustali od opisa Cincara u Srbiji danas, kao i od otvaranja ‘cincarskog pitanja.’ Odlučili smo, međjutim, da prilog o ulozi Cincara u stvaranju (beogradske i srpske) čaršije i urbane kulture, uvrstimo u odeljak koji sledi, nazvan “Tragovi nestalih Vlaha.”

TRAGOVI NESTALIH VLAHA

Morlaci i dinarski Vlasi

Domicilni dinarski Vlasi i novovekovni Morlaci su činili jezgro centralno-balkanskih Vlaha. Prvi su bili autohtona populacija dinarskog bazena i u kontinuiranoj razmeni ali i sukobima sa dalmatinskim gradovima. Bili su i u stalnim migracijama između 10. i 14. veka, ne samo zbog polu-nomadskog stočarenja, tj. u traganju za pašnjacima i pljačkom, već i zbog turbulentne istorije Balkana. Unutar-vizantijski ratovi (uništenje Samuilove države 1014, na primer) ili sukobi država prozašlih iz Vizantije bili su česti razlog za njihove migracije ka zapadu poluostrva, koji je planinski, bio retko naseljen i periferniji, odnosno izvan faktičke kontrole centralnih vlasti. Razlog za migracije je bilo i učešće Vlaha u ratnim sukobima, na poraženoj strani, naravno. Masovne epidemije 14. veka ili odbijanje da se podčine feudalnom poretku Vizantije i drugih balkanskih zemalja takodje su izazivali migracije Vlaha ka periferiji Balkana, tj. u dinarski planinski bazen koji je nudio obilne pašnjake, ali i relativnu autonomiju. I na kraju, suše i klimatske promene pokretale su ove polunomade u daleke krajeve, pa i preko Dunava (Antonijević, 1989: 147-156). Kao dokazane ratnike, lokalni vladari, guverneri ili velikaši su se trudili da ih uključe u svoje vojne formacije. Recimo, *sinjski vlasi* su činili jezgro vojske bana Mladena Šubica iz Bribira u 14-tom veku (Botica, 2005: 38-39, Hrabar, 1996: 49). Za uzvrat su dobijali ograničenu autonomiju, tj. da izabiru svoje knezove, primičure i vojvode, kao i vlastito običajno sudstvo i specifični (povoljniji) poreski status- dakle, da žive u skladu sa svojom tradicijom.

Osmanlijska osvajanja Balkana su istovremeno postala zvezdani trenutak Vlaha, a posebno Vlaha-došljaka zvanih Morovlasi ili Morlaci, ali i početak njihovog nestajanja na prostoru dinarskog bazena koji čine Velebit, Dinara, Biokovo i Prokletije. Vojno širenje Osmanlija omogućavaju upravo Vlasi jer su činili pokretljive i udarne jedinice njihove vojske. Inicijalno su regrutovani iz dubine balkanskog prostora (Makedonija, Grčka) i širili ka severu i zapadu. Ovaj rani period Osmanlijskih osvajanja (14. i 15. vek) izazvao je velike migracijske promene (Ćirković, 2004: 60-1). Hrišćansko stanovništvo današnje Makedonije, Albanije i Srbije pokretalo se ka severu, preko Dunava u Ugarsku,

ali i ponovo bežalo u planine i slabo naseljena područja, pridružujući se arhipelagu postojećih vlaških planinskih zajednica. Hercegovina biva matično središte Vlaha iz koga se šire na sever i zapad, ali i migriraju u njega sa juga i severo-istoka ('Stari Vlah', na primer) (Mulic, ?, Šarić, 2008). Vlaški došljaci *latinizuju* deo hercegovačke populacije, ali dalje u dubinama Bosne dolazi do njihove slavizacije (Hrabar, 1996:49-50). Dolazi i do 'pogorštačenja ravničara,' dakle, bežanja ravničarskog stanovništva u planine, kao i snažnog oživljavanja transhumant stočarstva. U periodima mira i stabilnosti ili nakon velikih epidemija, međjutim, dinarski venac ponovo postaje rezervoar za obnavljanje stanovništva gradova i rečnih dolina.

Tokom 15. i ranog 16. veka, turske spahije i paše organizovano naseljavaju Vlahe u granična područja, tako da niču katuni širom Hercegovine i severne Dalmacije. Česti ratovi Venecije, Austrije i Osmanlija dovode nove talase Vlaha sve do Velebita. Ako koristimo venecijansku terminologiju i ove nove Vlahe nazovemo Morovlasi, dolazi do njihove brojčane dominacije nad Vlasima starosedeocima. Ovi drugi se povlače na zapad i sever ili ih transplantiraju na ostrva (pre svega, Krk), kao i u današnju Istru (Čiči u prostoru Učke). Ove male vlaške zajednice sačuvale su svoj latinitet do danas (Čiči) ili do svog fizičkog nestanka (Krk, kraj 19 veka).

Stabilizovanjem granica Osmanlija sa Venecijom i Austrijom (kraj 15-tog, 16. i 17. vek) dolazi do dramatičnih promena i početka gubljenja vlaške individualnosti. Započinje, naime, proces teritorizacije Vlaha. Vlasi se naseljavaju u napuštena sela i ulaze u institucionalni poredak Osmanlija (a nešto kasnije Venecije i Austrije) (Roksandic, 2002: 88-102). Dakle, gube znatan deo svojih vojnih funkcija jer ih zamenjuje profesionalna vojska (u koju i oni ulaze, naravno), ali kao stočari (i uvek spremni ratnici) i dalje uživaju izvesne povlastice. Ali polako gube i svoj kulturno-etnički identitet, pa kao i ostali hrišćani postaju obična raja (Kudelić, 2007: 130; Ćirković, 1997: 184, Šarić, 2008, Kazer, 2002: 106). U Mletačkoj Dalmaciji njihova sela nastaju i pretvaranjem zimskih primorskih pašnjaka u stalne naseobine. Njihov socio-kulturni obrazac, međjutim, opstaje i prepoznaje se u disperzovanoj strukturi naselja, te u patrijahalnom obrascu proširene porodice. "Tip razbijenih malih sela, tj. patronomičkih zaselaka odaje u stvari teritorizovani katun (Šarić, 2008: 69- 70)." Transhumance stočarstvo (u slobodnom prevodu sezonsko selenje stada 'preko zemlje') predstavljalo je važan element morlačkog identiteta (uz stanovanje u planini, kao i nehaj za poljoprivredu), pa kada ono gubi značenje, počinje 'demorlakizacija.' Ali njihova teritorizacija dovodi i do ubrzane asimilacije i pretapanja u okolni slovenski svet. Deo bosanskih Vlaha postaju muslimani, manji deo austrijskih i mletačkih Vlaha je pokatoličen, a većina ostaje u pravoslavlju i postupno ulazi u korpus srpske nacije u 18 veku. Beleška o tome sledi.

Jesu li Vlasi ustvari bili Srbi? Ili su Srbi bili Vlasi?

Iz rečnika i logike izlaganja proizilazi da su u velikim balkanskim migracijama od 14. do kraja 17. veka glavni akteri bili Vlasi. To se, međjutim, ne zna, stvarno se ne zna ko se sve selio pod Osmanlijskim okriljem. Oni koji tvrde da su to bili isključivo Vlasi, kao i oni koji tvrde da su u pitanju Srbi, nastupaju sa unapred formulisanom tezom.

Dosadašnji obim i kvalitet istraživanja ne može potvrditi ili opovrgnuti ove teze. Krajnji rezultat je, međutim, poznat, ali kako, kada i gde se to događalo još uvek je misterija.

Talasi migranata kreću na zapad ili sever pod imenom Vlaha. Turci nastavljaju vizantijsku tradiciju i pod tim imenom regrutuju hrišćanske stočare. Ovi stočari-ratnici migrirajući čuvaju svoju kulturu i organizaciju. Venecija i Austrija ih privlače nudeći im sličan status i autonomiju. U tome prednjači Austrija sa svojim *vlaškim statutom* koji postaje okvir ne samo za održavanje posebnog socijalnog statusa, već i kasniju nacionalnu evoluciju. Vlasi gube svoj drevni jezik tokom 16. veka, preuzimajući slovenska imena i običaje, posebno kada započinje njihova teritorizacija. Pa ipak njihova samo-identifikacija, kao i male zajednice, opstaju u širokom slovenskom moru. Pažljivo čitanje zvaničnih dokumenata, putopisa i lične korespodencije otkriva informacije da se njihov latinitet ponegde održao i do polovine 18 veka, kao i da je deo njih bi-lingvalan; očuvalo se i moštvo ličnih imena i prezimena i izvan dinarskog venca, kao i stočarska terminologija u slovenskim jezicima. Da o ogromnom broju vlaških toponima i ne govorimo. Postoje i beleške da nakon svih tih promena Vlasi održavaju vlastiti identitet svojom nošnjom i nekim običajima.

Sve do polovine 18. veka pravoslavne crkve teže univerzalizmu pravoslavno-hrišćanske ekumene, koja implicitno treba da ima i univerzalnu državu kao svoj okvir. Tako biva i sa Pećkom patrijaršijom, koja postaje *nacionalna crkva* kad i većina drugih. Zato je i na labavim osnovama teza da je u poslovljenju-posrbljvanju Vlaha i širenju srpske nacionalne svesti izvan svog istorijskog središta najzaslužnija SPC. Drugim rečima, vlaška asimilacija u slovensko-srpski svet desila se pre *moderne nacionalne ere*. Tek od polovine 18 veka dolazi postepeno do simbioze pravoslavlja i ideje srpske nacije. Sve dotle, rimska crkva i pravoslavlje bivaju najširi okvir identiteta za hrišćane Balkana. Ali istovremeno, već više vekova Pećka Patrijaršija, odnosno docnije Karlovačka mitropolija, postaju ključne agencije u kojima se čuva nemanjička tradicija, staro-slovenski, pismo i tragovi državnosti i kulture. Njih će polako *nacionalni mobilizatori* u Austriji pretakati u nacionalnu svest i program. Ukratko, vremenom i migracijama Vlasi nestaju kao kulturno-etnička grupa. Ipak u trajnu baštinu ostavljaju nešto što će istraživači nazvati *balkanski patrijarhat kao kulturni obrazac*. O tome u sledećem poglavlju.

Balkanski patrijarhat kao kulturni obrazac

Na osnovu sistematskih i temeljnih istraživanja, Karl Kazer u svojoj knjizi "Porodica i srodstvo na Balkanu" iznosi tezu o vezi Vlaha, pastirstva i patrijarhata na Balkanu (Kazer, 2002: 65-67). Ukratko, smatra da su balkanski Vlasi-stočari utemeljili balkanski patrijarhat kao osobeni i trajni kulturni obrazac ('dinarsko društvo'). Stvaran vekovina unutar dinarskog bazena, ovaj se obrazac širio izvan matičnog područja zbog ratova, menjanja granica, klime ili epidemija, upravo vlaškim migracijama. Kasnije se pokazalo da je obrazac veoma otporan na promene, što je dovelo do sintagmi kao su 'zakasnela istorija,' ili 'tvrdokorne tradicije'.

Dok Karl Kazer smatra da je transhumant stočarstvo taj aktivni činilac koji stvara balkanski patrijarhat, Marko Šarić insistira i na važnosti prirodne okoline kakvu čini

planina. Dakle, život na planinama, okruženju izuzetne nesigurnosti i neizvesnosti u vezi imovine i samog života, nameće da ‘srodnički odnosi postaju vitalni oblik socijalnog (i ekonomskog) udruživanja’- rečju, adaptiranje koje vodi ka snažnim agnatskim jezgrima, zasnovanim na patrilinarnosti, patrilokalnosti i složenim oblicima domaćinstva (‘zadruga,’ ‘kuće’). Model pripisuje muškarcima u odnosu na žene ne samo društveno dominantnu, već i tlačiteljsku ulogu. Isto se tiče i vladavine starijih muškaraca nad mladjim. Jedno i drugo doveli su do jačanja balkanskog porodičnog domaćinstva i patrilinarnog sistema srodstva (Kazer, 2002: 67).

Po Šaricu, u ovom gorštačkom svetu ljudi u krvno povezanim skupinama, nepokorost geometrijskim prostorima i svakoj formalizovanoj vlasti, kao i vidljiva osamljenost, postaju trajne osobine; herojski kodeks biva glavna vrednost (‘vira krajiška’), a nepokornost ključna vrlina. Važna je i Kazerova opaska da u surovim uslovima planine, osim porodice i roda, stočari nisu imali nikave alternativne socijalne mreže za suočavanje sa nesigurnošću i neizvesnošću. “Morlačka kultura, sumira Marko Šarić, odgojena je tako na tradicijama pastirstva, četovanja i pljačke. Impulzivan i neobuzdan karakter morlačkih gorštaka objašnjavao se životom u planini, klimom, patrijahalnim strukturama, mobilnošću, kulturom prehrane, a sve u modelu što je područje brdovitije i neprohodnije, to je i individualna dispozicija nesputanija i primitivnija (Šarić, 2008: 81-2).

Planine su kako prirodne, tako i istorijske granice; na njihovim obodima nastaju mnogobrojne krajine i krajišta koji, u sadejstvu geo-socijalnih i političkih činilaca, dodatno doprinose razdvajanju, izolaciji, discentričnosti i partikularizmu lokalnih planinskih populacija, ali, što je važno, i konsolidaciji starobalkanskih patrijahalnih struktura na širem prostoru (Roksandic, 2003: 68-71). Uz to, dinarski venac je uvek bio prepreka za povezivanje primorja sa severom, ali i prostor dodira, sukoba i razdvajanja imperijalnih ambicija. I inače skrajnut, zadobija trajni periferijski status kao granični pojas (‘tromedja’) između Osmanlija, Austrije i Venecije, a njegove raznolike krajine su mesta napetosti, sukoba, ali i stvaranja istog kulturnog obrasca. U suštini, periferijski status implicira da se život odvija izvan državnih okvira kada je u pitanju Turska, odnosno da Austrija ne pokazuje poseban interes za ovaj prostor osim u vojne svrhe. I jedno i drugo ukazuje na svojevrsno zamrzavanje i usporavanje modernizacije, tj. čvrstog političkog okvira i stabilnosti. To su i nestalne i *nemirne* granice sa neprestanim manjim i većim ratnim dejstvima u kojima većinski učestvuju Vlasi na sve tri strane, često i kao višestruki prebezi. Nedostupnost znači i samostalnost, zapaža Marko Šarić i dodaje da je “Gorštačka samostalnost imala svoje romantično i herojsko lice, ali i violentno i surovo naličje (Šarić, 2008: 65).” U takvom kontekstu, dodaje Kazer, “Time se fizička sila identifikuje sa pravom i zakonom” i izražava u prekomernom nasilju, grubosti i mržnji prema neprijatelju (Kazer, 2002: 101). Fragmentacija i izolovanost uticali su da Vlasi ne uspeju da stvore političke jedinice, ali je širenje starobalkanskih struktura usled njihovih migracija uticalo je na gubljenje jezika, individualnosti i nestajanje.

Za modernog istraživača važno pitanje je širenje i uporno održavanje ovog patrijahalnog obrasca (‘dinarskog društva’), odnosno i da li se mogu prepoznati njegovi uticaji i u našem vremenu. Zato i nekoliko istraživačkih pitanja- pretpostavki i hipoteza.

-Čini se da se 'balkanski patrijarhalni obrazac' još može prepoznati u centralnim delovima dinarskog bazena (Lika, dalmatinsko zaledje, Hercegovina, Crna Gora i Prokletije, kao i bosanskog prostora duž granice sa Hrvatskom);

-'Dinarsko društvo' je u talasima *slalo* migrante u Vojvodinu, Srbiju, Dalmaciju i uopšte u velike gradove; znatan deo njih je organizovano (prisilno?) seljen.

-Originalno 'dinarsko društvo' uvek je bilo trusno područje ili epi-centar etničkih, revolucionarnih ili ratnih dejstava; ljudski životi, zemlja i imovina bilu su ovde neproporcionalno devastirani. Nakon završenih sukoba, veliki broj ratnih lidera iz područja preobražavao se u vojnu i političku elitu pobednika i, bar delom, prenosio opisani kulturni obrazac. I poslednji sukobi (1991-1995), odnosno njegove brutalnosti, žestine i haotičnosti indicira da je i ovde 'kulturni obrazac' na delu.

-Zapadna Srbija, Vojvodina-Banat i rubne manje opštine duž velikih gradova izlagane su ponajviše talasima migracija u poslednjih dvesta godina. Zbog različitih tradicija i istorije, imigraciona područja imali su nejednake kapacite za apsorpciju migranata. Vojvodina je dugoročno demonstrirala otpornost i stabilnost, ali su u drugim sredinama stvorene 'patrijarhalne oaze' otporne promenama. Tako su, primera radi, migracije iz Crne Gore i Hercegovine tokom 19. veka učinile migrante većinskim stanovništvom Srbije sve do Velike Morave. Sobom su doneli i svoj kulturni obrazac: 'katunska sela' (porodični zaseoci), zadrugu, izraziti konzervativizam, sporu emancipaciju zene, manjak alternativnih socijalnih mreža, kao i 'ratnički mentalitet,' sklonost populizmu, autoritarizmu i...

Ovo su samo inicijalna pitanja koja podrazumevaju precizni konceptualni okvir i čitave serije temeljnih istraživanja. Ne treba, naravno, zaboraviti i valorizaciju naših inicijalnih teza o 'balkanskom patrijarhalnom obrascu,' kao i ulozi Vlaha u tome.

Cincari i stvaranje balkanske (beogradske) čarsije

Čaršija je velikim delom dar nestalih Cincara. 'Balkanska pravoslavna trgovačka klasa' trajno je utkana u prostorima današnje Vojvodine i Slavonije od 17. veka. Poslednje dve decenije 18. veka bile su period kada su Cincari dominirali severno od Save i Dunava. Polovinom 19. veka počinje proces ubrzane asimilacije, ali kome predhodi snažni rivalitet sa Srbima u biznisu i oko jezika u školama i crkvi. Poznati su sukobi u Trstu oko crkve, kao i u Temišvaru 1790 u vezi doprinosa za gradnju crkava i škola. Crkveno-školske opštine Grka/Cincara postaju okviri za simbiozu religije i ekonomije u kojima se čuva identitet, daju okviri svetovne i duhovne orijentacije, ali i podupire aktivizam zajednice. Ubrzo u Vojvodini dolazi i period trajnog razdvajanje škola na grčke i srpske, ali i postepenog gašenja grčkih škola. Tokom 19. veka seobe Cincara u južnu Ugarsku prestaju i preusmeravaju se ka Srbiji. U Srbiji, u moru seoskog življa, 'Grci' čine majušnu trgovačku i urbanu elitu krajem 18. i u prvoj polovini 19. veka. U 'Grke' spadaju različite grupe pravoslavne vere, a najbroniji su Cincari, čije se migracije sa juga Balkana ka Beogradu mogu pratiti u različitim izvorima. Tokom 19. veka dominiraju u trgovini, preduzetništvu, administraciji, a onda i u slobodnim profesijama. Kraj 19. veka

donosi asimilaciju koja implicira dva obrasca njihovog kasnijeg postojanja. Prvi je privatni u kome se čuva jezik i tradicija, a drugi javno-profesionalni u kome deluju kao standarni predstavnici srpske kulture i ekonomije.

Cincari su nosioci ekonomske modernizacije u Srbiji sredinom 19. veka. Njihova međunarodna trgovina, znanje jezika i računa, navike i alati, kao i knjige i pismenost ulaze u poslovni i kulturni život Beograda i Srbije. Cincari praktično postaju učitelji domaćih trgovaca i preduzetnika. Njihove 'trgovačke kompanije' - dakle, nešto između kooperative i deoničarskog društva, odnosno komore i tradicionalnog esnafa- postaju zametak korporacija, tj. modernog, birokratsko-profesionalnog upravljanja. One zastupaju članice, lobiraju, vrše unutrašnju kontrolu poslovanja, a pojavljuju se i kao jemci za kredite. U Srbiji nema 'trgovačkih kompanija,' ali deluju cincarski karteli, kontrolišu trgovinu na veliko, povezani porodičnim linijama, kao i cincarskim trgovačkim vezama u inostranstvu; nakon odlaska Turaka iz gradova, 1867, dolazi do priliva Srba u grčko-cincarsko okruženje čaršije. Pri kraju veka, Srbi polako preovladjuju u beogradskoj čaršiji, ali i u drugim gradovima.

Javni život postaje, takodje, prostor u kome dominiraju Cincari, a pre svega njihova snažna prisutnost u novoj profesionalnoj i kulturnoj eliti (lekari, advokati, profesori, administratori-političari). Ne treba zaboraviti na ekonomsko-socijalni kontekst u kome varoška populacija u Srbiji čini 1834 samo 6,1% a 1910 13% ukupnog stanovništva (Sunhausen, 2009: 163). Beograd ima samo 35, 000 1887, a 89,000 1910 stanovnika. To je okruženje u kome nastaju prve moderne profesije, unutar koga Cincari vidljivo dominiraju. Prva inteligencija stvara se u ovom krugu. Nove profesije su malobrojne i sporo se umnožavaju: advokata ima samo 45 u 1885 a 124 u 1910; lekara je bilo 11 u 1885 a 47 u 1910; nastavnika osnovnih škola ima 79 u 1885; profesori i učitelja srednjih škola: 56 u 1885 a 184 u 1910. Velika Škola ima tri fakulteta i samo 35 profesora u 1885, a 1914 ih je bilo 104 (Stojanović, 2008: 187-189). Nastaje i ekonomsko-kulturni jaz između cincarske trgovačke elite i Srba, sitnih trgovaca i zanatlija pridošlih iz unutrašnjosti; Cincari su vidjeni kao eksploatatori i lihvari, bujaju predrasude i napetosti. Zanimljivo je zapažanje D. Popovića o promeni odnosa trgovac-mušterija. Tradicionalno bi kupci započinjali kontakt sa *gazdom* ljubeći mu ruku. *Gazda* je dugo bio 'Grk.' To se sporo, ali sigurno menja pri kraju veka. Način stanovanja Cincara, njihov životni stil i navike postaju predmet imitacije pridošlica, kao i imućnijih seljaka. Cincari vidljivo dominiraju i kao osnivači javnih i privatnih škola (na grčkom i srpskom jeziku) u Beogradu, Šapcu i Smederevu, kao i graditelji crkava i u osnivanju zadužbina. Izvestan broj njihovih zgrada-zadužbina i danas krasi glavne ulice Beograda, Zemuna, Pančeva. Izgled čaršije sve do 1880-tih odaje tradicionalni balkanski stil. Ali i započinje gradnja zapadnih kuća i moderno planiranje prostora. U vrhu socijalne i prostorne hijerarhije su Cincari i Grci i 'grčki' ukus preovladjuje-odeća, hrana, maniri. U hrišćanskim delovima grada dugo dominira 'grčki gradski obrazac.' Govoriti grčki, ići u grčku školu ili biti član 'gradskog čitališta' postaje kulturni obrazac, ali to ukazuje i na paralelan život 'grčke' i srpske zajednice. Dugo se u nekim sredinama održava grčki jezik i u lokalnoj administraciji. Tako nas D. Popović obaveštava da je opštinski odbor u Smederevu raspravljao na grčkom, a i prilaže listu 'obština beogradskih' iz 1865 u kojoj dominiraju cincarska imena. Ukratko, naša kultura pripada njima u 19. veku, ali ono što je važno, ta

kultura je veoma slična ili da ne kažemo istovetna ostalim balkanskim urbanim središtima, a pečat joj daju upravo Cincari. Prema Nikoli Trifonu, upravo su Vlasi/Cincari nosioci balkanskog patrijahalnog obrasca, a balkanska zakasnela i krivudava modernizacija bila je plodno tlo da se obrazac dugo neguje i održava. Posrblijevanje kulture i ekonomije, kao i samih Cincara, ipak je neizbežno. Vidljivo je upravo među trgovcima i započinje tek kada su Cincari shvatili da Srbi pobeđuju Turke. Tako Srbi postaju većina ne samo u stanovništvu već i trgovini, biznisu i administraciji. Koliko su na to uticali direktni i indirektni pritisci sredine, dakle vidljiva i nevidljiva uslovljavanja da se ostane u vrhu biznisa, socijalne i profesionalne hijerarhije, o tome malo znamo. Više znamo kako su mešani brakovi i mimikrija bili važan kanal asimilacije, kao i socijalne promocije u sredini koja se menja. Tradicionalna cincarska mimikrija u prihvatanju imena, prezimena ili kulture (recimo, preuzimanjem slave), kao i pripadnost pravoslavlju doprineli su brzom asimilaciji.

Najveći deo ovih zapažanja dolaze iz glavnog a možda i jedinog izvora za ulogu Vlaha u našoj kulturnoj istoriji –Dušan Popović ‘O Cincarima’ (1937). Drugi deo njegove knjige (Gradja za istoriju porodica i Registar), strane 311-480, takodje je veoma važan jer navodi blizu 2000 imena Cincara u Srbiji i Vojvodini u periodu od više od 150 godina koji su utkani u ekonomski i kulturni život naše čaršije. Niz kraćih ili dužih biografskih beleški indicira da se radi o važnim trgovcima i privrednicima, javnim ličnosti i intelektualcima, ali su mnoga imena i beleške date bez sistemskog ugrađivanja u vremenu, prostoru i stvarnim ulogama. Na tom tragu su važne i publikacije Milivoja M. Kostića (Kostić, 1994) ili Pribislava B. Marinkovića “Velikani –znamenite ličnosti u istoriji Srba” i drugi njegovi radovi o Cincarima-zadužbinarima i dobrotvorima, kao i njihovim bračnim vezama sa Srbima (Marinkovic, 2005). Kritičkom analizom samo ovih publikacija, ali i njihovih izvora, priča o Vlasima bi bila mnogo potpunija.

Ovaj odeljak ostaje samo prva skica o važnoj i neistraženoj temi o značaju intelektualne elite i ulozi obrazovanja u inicijalnom stvaranju države, institucija i kulturnog obrasca, kao i ulozi Cincara u oblikovanju ovih procesa. Dušan Popović zaključuje svoju knjigu “da je zadatak balkanske nauke da prouči ovaj aspekt kulturne istorije Balkana i Srbije”. Ali, kao što je već naznačeno, uloga Vlaha/Cincara u našoj istoriji, kao i oblikovanju naše kulturne istorije, nikada nije bila ozbiljna istraživačka tema. Pomenuta knjiga Dušana Popovića, kao i opšti uvidi Zorana Janjetovića (Janjetovic, 2001) i nekih drugih, ostaju praktično jedini pokušaji. Ovde ostavljamo po strani radove Alekse Ivića, Slavka Gavrilovića ili Bogumila Hrabaka jer ovi o Vlasima govore u sasvim drugom kontekstu. Nakon 1989, pojavljuju se prvi ozbiljniji radovi o Vlasima, ali u Hrvatskoj. U okvirima projekta Draga Roksandića “Triplex Confinium” izašlo je više tekstova koji Vlahe/Morlake analiziraju u jednom širem saznavnom okviru. Zanimljiva je i važna produkcija Zef Mirdite, zagrebački Institut za povijest, o balkanskim Vlasima. Njegove dve knjige su pravi majdan izvora, literature i informacija. Istina je da bi njegove interpretacije trebalo da su malo celovitije, sistematičnije, ali i pouzdanije. U Srbiji, međjutim, još uvek nema sistematskih i na nauci zasnovanih istraživanja. Preovladjuje publicistika, odnosno izvori koji tek treba da kritički vrednuju evidenciju, kao i da je prikazuju u jednom širem konceptualnom i društvenom okviru. Slično važi i za veoma obimnu i aktivističku publicistiku o Vlasima u Makedoniji. U Srbiji, jedan broj Cincara

okupljenih oko “Lunjine” ili inspirisan njenim delovanjem, sakuplja i objavljuje priloge o Cincarima u javnom životu i ekonomiji. Ovi prilozi se zasnivaju na oralnoj i porodičnoj istoriji, porodičnim i ličnim ostavštinama i medijskim izveštajima. To je najčešće izvorna gradja koju tek treba kritički valorizovati, sistematizovati i interpretirati. Takva kakva postoji, i ova gradja ukazuje da evidencija o Vlasima postoji, ali je skrivena ili manje vidljiva. Drugim rečima, ponovno i pažljivo čitanje izvora i literature, sigurno bi Vlahe učinilo mnogo vidljivijim u našoj istoriji i kulturi. Za akademsku zajednicu to izgleda još uvek nije istraživačka agenda

UMESTO ZAKLJUČKA

Implicitni cilj ovoga rada je formulisanja okvira za zagovaranje regionalne strategije koja može da pomogne u stvaranju uslova neophodnih za kulturnu obnovu Vlaha. U tom kontekstu, možda posluži koncept Svetske Banke o *indigenous people*. Tiče se populacija koje su ne samo autohtone u nekom području i žive u kompaktnim prostoru, poseduju osobeni jezik i kulturu, već i koriste zemlju i druge materijalne resurse na kolektivni i tradicionalni način. Koncept tako implicira da eksterne intervencije i projekti (putevi, brane, krupna industrija i rudnici) mogu ugroziti i strukturno nanositi štetu autohtonoj ekonomiji i tradicionalnoj kulturi, kao i da bi neke zaštitne mere trebalo preduzeti. Slično važi i za specifične programe za održavanje nekih aspekata njihove drevne ekonomije i načina života. Ukratko, izgleda da Vlasi istočne Srbije, ali i Albanije i Grčke ispunjavaju većinu ovih zahteva, ali ne i ekonomskih.

Moderna ekonomija i civilizacija stigli su i na obale Balkana i promenili načine proizvodnje, poljoprivrede i stanovanja. Tradicionalna naturalna ekonomija i kolektivna upotreba zemlje sada su prošlost i ne mogu se obnoviti. Ali njihovi ostaci i preživeli oblici mogu postati okvir da Vlasi održavaju vlastiti grupni identitet, kulturu i duhovni život. Poznato je da ostaci vlaške naturalne ekonomije i kolektivnog korišćenja zemlje i dalje postoje u Albaniji i u okruženja Pindusa u Grčkoj, kao i delimično u Srbiji.

I konačno, *vlaški preporod* je još uvek u inicijalnoj fazi. Očekuje da će nove nadnacionalne mreže, kao što su Društvo Farsaroul iz SAD ili Unija za aromanski jezik i kulturu sa nemačkog Freiburg Univeziteta snažnije lobirati svoje agende kroz regionalne, evropske i međunarodne institucije. Naša sugestija ovde je da se ‘vlaško pitanje’ mora postaviti kao zajednička evropska kulturna baština. Zato je neophodno da se ova tematika sistematski istražuje i dokumentuje, kao i podrži sveobuhvatnim, međunarodnim i nezavisnim istraživačkim programom. Dodatna podrška je takodje potrebna da ohrabri Vlahe da kreiraju regionalni, nezavisni i pro-aktivni set dokumenata, događaja i akcija, kao što su konferencije, festivali i socio-ekonomske simulacije njihove drevne tradicije i slično. Kada je u pitanju sama ‘balkanska vlaška zajednica,’ preko je potreban bar minimalni konsenzus oko zajedničkog imena, zajedničke strategije zaštite i razvoja njihovog jezika, razvoja mreža i programa za izgradnju simboličke i institucionalne infrastrukture za podsticanje njihove komunikacije, saradnje i integracije. Bez ‘pan-vlašskog konsenzusa,’ njihova sadašnjost će biti eksterno oblikovana, a istraživanja nastaviti da budu malobrojna, nesistematska i pristrasna. To posebno važi za Srbiju čija

akademska zajednica ne pokazuje interes za VlaheAromane kao istraživačku agendu. Time, međutim, propušta da bolje razume i vlastitu istoriju i kulturu. Zato ovaj prilog upućujemo i kao apel za uvrštavanje ove tematiku u aktivnu istraživačku agendu.

BELEŠKE

1. Ovaj rad je pripremljen za konferenciju Srpskog sociološkog društva “Sto godina sociologije u Srbiji,” Avala, Septembar 1-2, 2012. Tekst se zasniva na “The Balkan Vlachs/Aromanians—Awakening, National Policies, Assimilation” prezentiran na ASN Konferenciji, Beograd, Septembar 2006. Kao predložak je poslužilo malo terensko istraživanje u Srbiji, Makedoniji i Albaniji (2002-2004) za potrebe Svetske Banke. Tekst je objavljen u DOKUMENTI, vol.5, broj 2, 2008 (Skopje), a može se naći i na www.scd-lunjina.org

LITERATURA

Abadzi, Helen: *The Vlachs of Greece and their Misunderstood History* (2003)
www.farsarotul.org/n126_1.htm

Antonijevic, Dragoslav: ‘Cattlebreeder’s Migration in the Balkans through Centuries,’ u *Migration in Balkan History*: Beograd, 1989, str. 147-156;

Botica, Ivan, ‘Prilog istraživanju najstarijeg spomena vlaškog imena u hrvatskoj historiografiji’, Zagreb: Radovi, Vol.37, 2005: 35-46.

Fortis, Albert, ‘Put po Dalmaciji,’ Split: Marjan Tisak, 2004.

Forum za kulturu Vlaha, “*Vlasi ili Rumuni istočne Srbije i 'Vlaško pitanje'*,” Bor: Helsinški odbor u Srbiji, 2002.

Ćirkovic, Sima, ‘*The Serbs*, Oxford’: Blackwell Publishing, 2004.

Ćirkovic, Sima, ‘Rabotnici, vojnici, duhovnici: Društva srednjovekovnog Balkana,’ Beograd: Equilibrium, 1997.

Fine, J. A. Fine, ‘*When Ethnicity did not matter in the Balkans*’, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006.

Geary, Patrick, ‘Mit o nacijama: Srednjovekovno poreklo Evrope,’ Beograd: Cenzura, 2007.

Goldstein, Ivo, ‘Hrvatska Povijest,’ Zagreb: Liber, 2003.

Heather, Peter: ‘Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe’ Oxford Press, 2009.

Hrabak, Bogumil, ‘Srbi u Dalmaciji i Boki Kotorskoj od početka 16. do kraja 20. Veka’, u *Srpski narod van granica SR Jugoslavije—Zbornik Radova*, Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva, 1996, str. 49-81.

Janjetović, Zoran, ‘Uloga Cincara u stvaranju srpske elite i modernizaciji srpskog drustva,’ 2001; http://dokumenta.scd-lunjina.org/free/Cincari_i_elita.pdf

- Jiriček, Konstantin, 'Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka', Beograd: Naučno delo, 1962.
- Kazer, Karl, 'Porodica i srodstvo na Balkanu: Analiza jedne kulture koja nestaje', Beograd: Čigoja, 2002.
- Kostić, Milivoje M., 'Uspon Beograda': Biblioteka grada Beograda, 1994
- Kudelić, Zlatko, 'Isusovačko izvješće o krajiškim nemirima 1658 i 1666 godine i o marčanskom biskupu Gabrijelu Mijakiću', *Povijesni prilozi* 32, 2007: 119-182.
- Lindner, R.: 'What was a nomadic tribe?', *Comparative Studies in Society and History*, 1982, Vol. 24, No.4, pp.689-711.
- Lote, Lois, L. (ed): *Transylvania and the Theory of Daco-Roman-Rumanian Continuity*, 1982. www.hungariahi.hustory/lib//trans/trans00.htm.
- Marinkovic, Pribislav B. 'Velikani – znamenite licnosti cincarskog porekla u istoriji Srba,' Beograd: Lunjina i 'Kragulj', 2005.
- Mirdita, Zef, 'Vlasi u Historiografiji,' Zagreb, Hrvatski Institut za povijest, 2003.
- Mirdita, Zef, 'Vlasi - starobalkanski narod', Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009
- Mulić, Jusuf, 'Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa u Bosni pod osmanskom vlašću', u <http://mlicanin.weebly.com/uploads/3/0/9/1/3091963/i.2.jusufmulic.pdf> (bez oznake za godinu), strane 111-146.
- McNeill J. R. and William McNeill, 'The Human Web,' New York: Norton, 2003.
- Popović, D.J., 'O Cincarima—Prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva', Beograd: Prometej, 1998.
- Praga, Giuseppe, 'History of Dalmatia,'Pisa: Giardini Editori e Stampatori, 1993.
- Roksandić, Drago, 'Triplex Confinium,' Zagreb: Barba, 2003.
- Schwandner-Sievers, Stephanie: 'Times Past: References for the Construction of Local Order in Present-day Albania', in Todorova Maria (ed.), *Balkan Identities*, London: Hurst&Company, 2004, pp.103-128.
- Stoianovich, Traian, 'The Conquering Balkan Orthodox Merchants', *Journal of Economic History*, Vol. 20, No.2 (Jun, 1960), 1960, pp.234-313
- Stojanović, Dubravka, 'Kaldrma i asfalt: Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914.' Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2008.
- Tanasoca, Nikolae-Serban: 'Balkan Romanity', in Theodororescu, R. and Barrows, L. C.: *Politics and Change in Southeastern Europe*, Bucharest: Unesco/Cepes, 2001.
- Trifon, Nikola, 'Cincari – Narod koji nestaje', Beograd: Ljunina, 2010.
- Šarić, Marko: 'Planine i morlački svet u Dalmaciji: Ekohistorijski osvrt' u *Ekonomika i ekohistorija*, V.6, Br.6, 2008, str. 55-94
- Winnfrith, T.J., 'The Vlachs: The History of a Balkan People', New York: St. Martin Press, 1987.

[Anonimni autor], 'The Origins of the Rumaninas'
www.history.hu/lib/dunay/dunay/02.htm.

Wolf, Larry, 'Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment', Stanford: Stanford University Press, 2011.

Zundhausen, Holm, 'Istorija Srbije od 19. do 21. Veka,' Beograd: Clio, 2009.

Zbucea, Gheorghe, 'Rumuni u Timočkoj krajini,' Editura MIRTON Timisoara, 2002
(dvojezično rumunsko-srpsko izdanje).